

શંકરાચાર્યના કૈવલાદ્વૈત વેદાન્તમાં 'માયા' અને 'અવિદ્યા'

ભારતના આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રે આદિ શંકરાચાર્ય એક આગવું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. તેમણે વેદાન્તના તાત્ત્વિક ગ્રંથોનું અર્થઘટન માત્ર કર્યું નથી, કે ટૂંકા આયુષ્ય કાળ દરમિયાન તેમણે વેદાન્તને માત્ર તેના સૈદ્ધાન્તિક રૂપમાં જ ઉપદેશ્યો નથી. પરંતુ તેમના વ્યવહારીક જીવનમાં એ ખરી આધ્યાત્મિકતા આચરી પણ બતાવી છે. તેમણે વેદાન્તના અભેદ રૂપી શસ્ત્ર દ્વારા ભેદને છેદવાનો અથાગ પ્રયત્ન કર્યો. શ્રી આદિ શંકરાચાર્ય અદ્વૈતવાદના મહાન પુરસ્કર્તા છે. પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં શંકરાચાર્યના કૈવલાદ્વૈત વેદાન્તમાં 'માયા' અને 'અવિદ્યા' વિષયક વિચારો રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે.

શ્વેતાશ્વેતરોપનિષદમાં કહ્યું છે કે, અસ્માન્ માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્ તસ્મિંશ્ચાન્યો માયયા સનિરુદ્ધઃ।।'બ્રહ્મમાંથી સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્મ ફૂટસ્થ હોવા છતાં પોતાની માયા શક્તિના બળથી વિશ્વને ઉત્પન્ન કરે છે. શંકરાચાર્યનો માયાવાદ ઉપનિષદોના આ પ્રકારના વિચારોમાં નજરે પડે છે. શંકરાચાર્યનો માયાવાદ તો તેમના ગુરુના ગુરુ એવા ગૌડપાદાચાર્ય રચિત માંડૂક્યકારિકા પર આધારિત છે. માયાવાદ માત્ર શંકરાચાર્યની કલ્પના જ નથી. અદ્વૈતની સિદ્ધિ માટે માયાવાદને સાધન બનાવવામાં શંકરની મૌલીકતા નજરે પડે છે તેમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. જો કે તેઓ માયાવાદના મૂળ વેદો અને ઉપનિષદોમાં શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે

ઋગ્વેદ કહે છે કે ઇન્દ્ર તેની માયા વડે એકમાંથી અનેક થાય છે. -ઇન્દ્રો માયાભિઃ પુરુરૂપ ઈયતો² આમ અહીં માયાને ઇન્દ્રની શક્તિ ગણી છે. શ્વેતાશ્વેતર ઉપનિષદમાં માયાને પ્રકૃતિ સાથે તાદાત્મ્યરૂપે ઘટાવી છે. માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાતા³ પરંતુ પ્રશ્ન ઉપનિષદમાં માયાને છેતરામણી તથા જૂઠી કહી છે.⁴ ગૌડપાદ કહે છે કે માયા એ ઈશ્વરની ભ્રામક (છેતરામણી) શક્તિ છે, અને સ્વયં ઈશ્વર પણ ભ્રમિત છે. માયૈષા તસ્ય દેવસ્ય યયયાં મોહિતઃ સ્વયમ્⁵ આગળ જતાં તેઓ માયાને સર્વ ભેદોના કારણ તરીકે વર્ણવે છે. માયયા ભિદ્યતે હ્યેતત્⁶ કેટલીક વાર તેઓ માયાના અસ્તિત્વને એક ભ્રામક રૂપ ગણીને નકારી કાઢે છે. સા ચ માયા ન વિદ્યતો⁷

આ સિવાય પણ માયાને અનાદિ તરીકે વર્ણવતા ઘણા સંદર્ભો જોવા મળે છે. તેને (માયાને) ઈશ્વરની અમુક વિશિષ્ટ શક્તિના સ્વરૂપ તરીકે વર્ણવી છે. દોરડામાં જેમ સર્પનો ભ્રમ થાય છે તેમ માયા એ એક પ્રકારનો જગત ભ્રમ છે. આ સમગ્ર વિશ્વમાં જણાતા દ્વૈત કે ભેદનું આ એક સ્વરૂપ છે.

આ માયાને આદિ નથી પણ અંત છે તે ભાવ રૂપા છે અને તેની આવરણ શક્તિ દ્વારા બ્રહ્મને ઢાંકે છે તથા દિવ્યની લીલા રૂપે તેણે જ આ ભ્રમ ઊભો કર્યો છે, તે ત્રિગુણ મયિ છે અને તેને પ્રકૃતિ સાથે સરખાવી શકાય, તે સત્ રૂપ પણ નથી અને અસત્ રૂપ પણ નથી કે સત્ અને અસત્ બન્નેનું એક્ય પણ નથી અને આથી તેને અનિર્વતનીય કહી છે. શંકરાચાર્ય કહે છે કે , એક એક પરમેશ્વરઃવિભાવ્યતે⁸ એનો અર્થ એ કે ઈશ્વર (સગુણબ્રહ્મ) એક છે

તથા તે નિશ્ચલ (ધ્રુવ) શાશ્વત,ચિદ્રુપ પદાર્થ છે,અને માયા યા અવિદ્યા વડે કરી તે જાદુગરના જાદુ (માયાવીની માયા)ની જેમ અનેકરૂપે દેખાય છે.માયા એ ઈશ્વરરૂપી જાદુગરની જાદુઈ શક્તિ છે. તેઓ કહે છે કે,

અવિદ્યાત્મિકા હિ જીવશક્તિરવ્યક્તશબ્દનિર્દેશ્યપરમેશ્વરાશ્રયા માયામયી મહાસુપ્તિઃ યસ્યાં સ્વરૂપપ્રતિબોધરહિતાઃ શેરતે સંસારિણો જીવાઃ⁹ એનો અર્થ એ કે આ અવિદ્યા એ માયાનું જ રૂપ છે,તો સર્જનની બીજ શક્તિ છે તેને અવ્યક્ત પણ કહેવાય છે,તે તેના સર્વ કાર્યો માટે ઈશ્વર પર આધારિત છે અને તે મહાસુષુપ્તિ કે ગાઢ નિદ્રા જેવી છે.કે જેમાં જગતના સૌ જીવો પોતાના અસ્તિત્વના કશા ભાન વિના સૂઈ રહ્યાં છે.તેઓ માયાને એક દૈવી શક્તિ તરીકે પણ વર્ણવે છે.- સૈવ દૈવી શક્તિઃ!¹⁰ તેઓ આ ‘માયા’ શબ્દનું અર્થઘટન મિથ્યાચારરૂપા એમ કરે છે-માયા મિથ્યાચારૂપા!¹¹ આમ સર્વ વૈશ્વિક તથા જગતના વ્યવહારને શંકરાચાર્ય અવિદ્યા કે માયા તરીકે ઘટાવે છે. સર્વોઽયં.....એવેતિ!¹²

ગીતાભાષ્યના ઉપોદ્ધાતમાં શંકરાચાર્ય માયાને વિષ્ણુની શક્તિ તરીકે વર્ણવે છે તથા ત્રણેય ગુણોના એક્યરૂપ એવી મૂળ પ્રકૃતિ કહે છે.એવી જ રીતે વિવેકયૂડામણિમાં શંકરાચાર્ય આજ માયાને અવ્યક્ત શબ્દ દ્વારા નિર્દેશે છે, અને તેને પરમેશ્વરની શક્તિ કહે છે., તે અનાદિ અવિદ્યા છે,ત્રિગુણમયી છે.તેને અનુમાન દ્વારા જાણી શકાય છે,તે જ સમગ્ર સર્જનનું કારણ છે,તે અનિર્વચનીય છે અને સર્વ વિરોધાભાસોનું અધિષ્ઠાન છે.¹³

આમ માયાની આવરણશક્તિથી પરમાત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઢંકાય જાય છે.આ શક્તિ વડે જીવને પોતાના મોહપાશમાં રાખે છે.માયાએ ચેતનધર્મ છે.એ માયાનો આશ્રય જીવ છે અને તેનો વિષય બ્રહ્મ છે.બ્રહ્મ જ્ઞાન થવાથી અવિદ્યા કે માયાની નિવૃત્તિ થાય છે,અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.શંકરાચાર્યનો માયાવાદ વ્યવહારિક અનુભવની સાથે આધ્યાત્મિક અનુભવની એકતાનો સમન્વય સાધી આપે છે.

શંકરમતમાં વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ જોતાં માયા,પ્રકૃતિ,અવિદ્યા અક્ષર, ઈત્યાદિ શબ્દો સમાન અર્થનું સૂચન કરતાં જણાય છે.માયાનો ખ્યાલ અવિદ્યાના ખ્યાલ જોડે ખાસ સંબંધ ધરાવે છે. અવિદ્યા ભાવરૂપ અને અભાવરૂપ છે.તે મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ છે.શંકરાચાર્યે અવિદ્યાને માનવમનની ક્ષુદ્રતા જેમાંથી પરિણમે છે એવી તાર્કિક વિચારણા માની છે.જ્ઞાનની ગેરહાજરી કે ભૂલભરેલું અથવા શંકાસ્પદ જ્ઞાન અટલે અવિદ્યા.વિદ્યાની વિરોધી હોવા છતાં અવિદ્યામાં વિદ્યાનો સંપૂર્ણ અભાવ નથી. અવિદ્યા અસત્ નથી,કારણ કે તે આભાસ ઉત્પન્ન કરે છે,આપણને તેનો અનુભવ થાય છે.વળી તે પૂર્ણ કે નિરપેક્ષ સત્ પણ નથી. કેમકે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન દ્વારા તેમનો નાશ થઈ શકે છે.શંકરાચાર્યના મતમાં અવિદ્યાના ત્રણ પ્રકાર સ્વીકારવામાં આવ્યા છે.જેનાથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે તે બ્રહ્મચૈતન્યના આશ્રયે રહેલી મૂળ અવિદ્યા,રજ્જુમાં સર્પની ભ્રાન્તિ કરાવે એવી પ્રાતિભાસક સત્તાવાળી તુલાવિદ્યા જેનો બ્રહ્મજ્ઞાન વગર પણ બાધ થઈ શકે છે.અને જીવન્મુક્તને પ્રારબ્ધનો ભોગ આપવા માટે રહેલી અવિદ્યા જેને લેશાવિદ્યા કહે છે.આ ત્રણ પ્રકારોને ધ્યાનમાં રાખીને વેદાન્તમાં જગતના પ્રપંચને બ્રહ્મનો વિવર્ત અને અવિદ્યાનું પરિણામ માનવામાં આવે છે.પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા સ્વભાવવાળા આત્મા અને અનાત્માના ધર્મોનો પરસ્પરમાં આક્ષેપ કરનાર જે વૃત્તિ તેને આત્મજ્ઞાનીઓ અવિદ્યા કહે છે.જેના આવરણથી વસ્તુનું સાચુ સ્વરૂપ દેખાતુ નથી.અધ્યાસ એ અવિદ્યા નથી પરંતુ અવિદ્યાનું પરિણામ છે, તેનું કાર્ય છે.

ઉપનિષદમાં માયા શબ્દ અવિદ્યાના પર્યાય રૂપ બન્યો છે. શાંકરભાષ્યમાં શંકરાચાર્ય અનેક જગ્યાએ ‘માયા’ તથા ‘અવિદ્યા’ શબ્દો પ્રયોજે છે. મુખ્યત્વે સ્મૃતિપાદમાં જગત કારણની ચર્ચા કરી છે ત્યાં એનો નિર્દેશ વારંવાર કર્યો છે. તેમણે માયા, અવિદ્યા, અક્ષર વગેરે શબ્દોને અવ્યક્તના પર્યાય કહ્યાં છે. - ઘટાદિનું જેમ માટી, રૂચકાદિનું સુવર્ણ તેમ સર્વજ્ઞ સર્વેશ્વર બ્રહ્મ જગતની ઉત્પત્તિ કારણ છે. માયા અને અવિદ્યાનો ભેદથી નિર્દેશ કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે, સર્વજ્ઞસ્યેશ્વરસ્યાત્મભૂતે ઇવાવિદ્યાકલ્પિતે નામરૂપે તત્ત્વન્યત્વામ્યામનિર્વચનીયે સંસારપ્રપંચબીજભૂતે સર્વજ્ઞસ્યેશ્વરસ્ય માયાશક્તિઃ પ્રકૃતિઃ¹⁴ અવિદ્યા તથા માયા એક નથી, પરંતુ ભ્રાન્ત પ્રતીતિ તે માયા છે તો તેનું કારણ અવિદ્યા છે. વળી ભાષ્યમાં અનેક સ્થળે અવિદ્યા કલ્પિત,¹⁵ અવિદ્યા વિષય¹⁶, અવિદ્યાકૃત¹⁷, વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ અનેક વાર થયેલો જોવા મળે છે. જ્યારે માયાકલ્પિત કે માયાકૃત વગેરેનો પ્રયોગ અલ્પ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. અવિદ્યાપ્રત્યુપસ્થાપિતનામરૂપમાયાવેશવશેન અસકૃત્પ્રત્યુક્તત્વાત્¹⁸માં સ્પષ્ટ કહ્યું છે, કે અવિદ્યાકલ્પિત માનરૂપાત્મક જગત એ જ માયા છે. આમ સંસારની જે ભ્રાન્ત પ્રતીતિ થાય છે તે જ માયા છે. જે નામરૂપાત્મક છે અને તે નામરૂપાત્મક કલ્પના અવિદ્યાકૃત જ છે. જીવ અને ઈશ્વર એવા ભેદ પણ અવિદ્યાને લીધે જ દેખાય છે. પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ એવા ભેદ નથી. જ્ઞાન દ્વારા નેતી નિવૃત્તિ થઈ શક્તિ હોવાથી ભાષ્યકાર તેને અવિદ્યા કે અજ્ઞાન કહે છે. જો કે વસ્તુ કે વિષયલક્ષી માયા સર્વોચ્ચ સગુણ બ્રહ્મ સાથે સહ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જ્યારે સૃષ્ટિ રચવાની વાત હોય ત્યારે શંકરાચાર્ય માયા શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, અને જીવના બ્રહ્મ સાથેના સંબંધની વિચારણામાં અવિદ્યાને પ્રયોજે છે. આમ કેટલીકવાર શંકરાચાર્ય બન્ને એક જ છે તેમ કહે છે તો કેટલીકવાર માયાને અવિદ્યાનું બીજું નામ કહે છે, પરંતુ એ બન્ને પરસ્પર ભિન્ન સિદ્ધાંતો છે એવું કહેતા નથી. ટૂંકમાં શંકરાચાર્યની માયા આત્માના અવિચારથી ઉત્પન્ન થાય છે અને આત્માના વિચારથી દૂર થાય છે. અનાત્માના અને આત્માના ધર્મોનો એકબીજા ઉપર અધ્યાસ એ જ શંકરાચાર્યની માયા કે અવિદ્યા આત્મજ્ઞાનથી દૂર કરી શકાતી હોવાથી માયાને ભાવરૂપ માનતા નથી અને સામાન્ય વ્યક્તિ પણ તેનો અનુભવ કરી શક્તિ હોવાથી તે અભાવરૂપ પણ નથી. જીવ અને બ્રહ્મનું ઐક્ય સાધનાર વિદ્યા કે જ્ઞાન વડે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે.

આમ શંકરાચાર્યનો માયાવાદ હંમેશા સર્વવસ્તુઓની ક્ષણભંગુરતાના વિચારનું નિરૂપણ કરે છે. જે માણસને આ સમગ્ર સર્જનની પાછળ રહેલા સત્યનું આકલન કરવું છે, એના મનમાં રહેલા બાહ્ય જગત પ્રત્યેના આકર્ષણને દૂર કરવા શંકરાચાર્ય તેના માયાવાદ દ્વારા પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષરૂપે આ બાહ્યજગતની અસારતા (અયથાર્થતા) દર્શાવે છે. કે જેથી માણસો તેના ફંદામાં ફસાય નહીં. માનવસમાજ જો શંકરાચાર્યની આ ફિલસૂફીને અમલમાં મૂકે તો બધા સામાજિક ઝઘડાઓ અને સંઘર્ષો અદૃશ્ય થઈ જાય અને સમાજમાં ગુના પણ ન બને. કારણ કે માનવસમાજમાં ફેલાયેલા સર્વ અનિષ્ટોનું મૂળ કારણ બાહ્ય વસ્તુઓ પ્રત્યની આસક્તિ છે. આથી જો શંકરાચાર્યના માયાવાદને યોગ્ય અને સાચા અર્થમાં સમજવામાં આવે તો માનવજાતમાં ઘણા સામાજિક સુધારા દાખલ કરવામાં તે મદદરૂપ નીવડે તેમ છ

સંદર્ભ - સૂચિ

- I. શ્વેતાશ્વેર. 4-9
- II. ઋગ્વેદ VI-47-18
- III. શ્વેતા. IV-10

- IV. पृ. 1.16
- V. माण्डूक्यकारिका 2-19
- VI. माण्डूक्यकारिका 3-19
- VII. माण्डूक्यकारिका 4-58
- VIII. ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-1-3-9
- IX. ब्र. सू. शां. भा. 1-4-3
- X. ब्र.सू. शां. भा. -1-4-7
- XI. प्रश्नोपनिषद् भाष्य-1-16
- XII. माण्डूक्यकारिकाभाष्य 2-32
- XIII. गीताभाष्य उपोद्घात श्लोक 110-111
- XIV. ब्र.सू.शा.भा. 2-1-14
- XV. ब्र.सू.शा.भा 1-1-7
- XVI. ब्र.सू.शा.भा 1-2-12
- XVII. ब्र.सू.शा.भा 1-3-1
- XVIII. ब्र.सू.शा.भा. 2-2-2

संदर्भ ग्रन्थ सूची

- I. श्वेताश्वेतरोपनिषद्
- II. ऋग्वेद मण्डल -6
- III. प्रश्नोपनिषद्
- IV. माण्डूक्यकारिका
- V. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य
- VI. गीताभाष्य

Dr. Manjula Viradiya

Associate Professor

Head, Department of Sanskrit

Smt. A.P. Patel Arts &

Late N. P. Patel Commerce College

Copyright © 2012 - 2017 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat